

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԷՆԵՈԼԻԹԻ (ՊՂՆՁԵՔԱՐԵՒԱՐՅԱՆ) ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕՋԱԽՆՆՐԻՑ ՄԵԿԸ

Էնեոլիթյան մշակույթի տարածման սահմանները—Հին Հայաստանի մշակույթի էնեոլիթյան փուլը տակավին անբավարար է ուսումնասիրված: Մինչև վերջին տարիներս մեր գիտության մեջ այն նույնիսկ սահմանազատված չէր մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթից, որը ևս անվանում էին էնեոլիթյան:

Այժմ ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ Կովկասի տերիտորիայում հայտնաբերվել է մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին պատկանող հնագիտական հուշարձանների մի սովոր խումբ, որին հատուկ են էնեոլիթյան մշակույթի ամենաբնորոշ ու էական գծերը:

Այս հուշարձանները մեզ ներկայացնում են Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի մշակույթի զարգացման շրջադարձային փուլերից մեկը, երբ Հին Արեւիկեի առավել զարգացած ցեղերն ու ժողովուրդները անցան ընդարձակ տարածությունների վրա վաղ երկրագործական-անասնապահական արտադրող տնտեսություն վարելուն, ձեռնամուխ եղան մետաղե գործիքների և կավե ամանեղենի մասսայական արտադրությանը, առաջ մղեցին քարե գործիքների պատրաստման ձևերն ու եղանակները և այդ ամենով համակողմանի նախադրյալներ ստեղծեցին բրոնզեդարյան քաղաքակրթության զարգացման համար¹:

Մ. թ. ա. VI—V հազարամյակներում տեղի ունեցող տնտեսական խաղաղ հեղաշրջման այդ դարակազմիկ պրոցեսն ընթանում էր Եփրատ—Տիգրիս—Արաքս—Կուր գետերի ավազանների և Աֆրասիայի լայնածավալ տարածությունների վրա, որոնք շրջափակում էին Հայկական լեռնաշխարհը և ներգրավում այն մշակութա-էթնիկական վերլնթաց զարգացման պրոցեսների մեջ:

Հայաստանի հիշյալ շրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության տեսակետից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն ֆոքր Ասիայի հա-

¹ Տե՛ս Գ. Կալաժ, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 167 և հաջ.:
В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, էջ 65—77:

րավային շրջաններ², Կիլիկիայի³, Ասորիք-Պաղեստինի⁴, Իրանի⁵, Իրաքի⁶ և Կովկասի (Դաղստանի)⁷, ժայռամասային շրջանների նեոլիթյան և էնեոլիթյան բնակավայրերը, որոնք բազմակողմանիորեն կապվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ այժմ հայտնի հուշարձանների հետ:

Հայաստանի հուշարձաններն էլ, իրենց հերթին, գրավում են մի ընդարձակ տարածություն Եփրատի արևմտյան մարզերից մինչև Արաքսի ու Կուրի (նաև նրա վտակ Աղստեի) հովիտները և նրանց միջև ընկած Դաշտային Ղարաբաղը: Արևմտյան Հայաստանի՝ Հեթիմհան, Հինձոր, Քյուլուք, Բալու և այլ վայրերում, Տարոնի և Կարնո դաշտերում, Վանի երկրագործական օազիսում, Հասունա-Հալաֆյան տիպի (V—IV հազարամյակ) հուշարձանների հայտնաբերումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այդ շրջանները մշակութային սերտ կապերի մեջ են եղել Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ⁸: Վերջին երկու տասնամյակում նույն կարգի հնագիտական հուշարձաններ հայտնի դարձան նաև Արարատյան դաշտավայրի III հազարամյակի բնակատեղիների ներքին շորիզոններում (Խաթունարիս, Մխուլթափա, էջմիածնի Քյուլ-Թափա և այլն)⁹ և կամ որպես առանձին բնակատեղիներ (Թեղուտ), որոնք ընդգրկում են V հազարամյակի վերջերից մինչև IV հազարամյակի երկրորդ կեսն ընկնող ժամանակաշրջանը: Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում ուսումնասիրվեց Նախիջևանի Քյուլ-Թափա բազմաշերտ նշանավոր բնակատեղին, իսկ Ղազարի սահմաններում՝ Աղստե գետի Բաբա-գերվիշի և Թոյրե-Թափայի հետաքրքրական հուշարձանները¹⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի նշված հնավայրերից և ոչ մեկը լիովին չեն համապատասխանում իրար. նրանց նյութական մշակույթի մեջ արտացոլվում են տեղական, ցեղային, ազգագրական և ժամանակագրական երանգներ, սակայն նրանք բոլորն էլ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան, վաղ երկրագործական մշակույթի տարրերն են:

² Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, AS, XII, 1962, էջ 41—110, XIII, 1963, էջ 43—103, XIV 1964, էջ 39—120, K. Bittel, Prehistorische Forschungen in Kleinasien. Istanbul, 1936, էջ 10—12:

³ Տե՛ս I. Garstang, Prehistoric Mersin. Oxford, 1953:

⁴ Տե՛ս R. I. Braidwood and I. S. Braidwood, Excavations in the plain of Antioch, XXI, Chicago, 1960, ինչպես նաև՝ П. П. Ефименко, Неолитический Мерсин, էջ 291—299:

⁵ Տե՛ս T. Burton—Brown, Excavations in Azerbaijan, London, 1948, ինչպես նաև՝ R. H. Dyson and T. C. Joung, The Solduz Valley, Iran, Pisdili Tepe „Antiquity“, 1960, № 133, էջ 19—28:

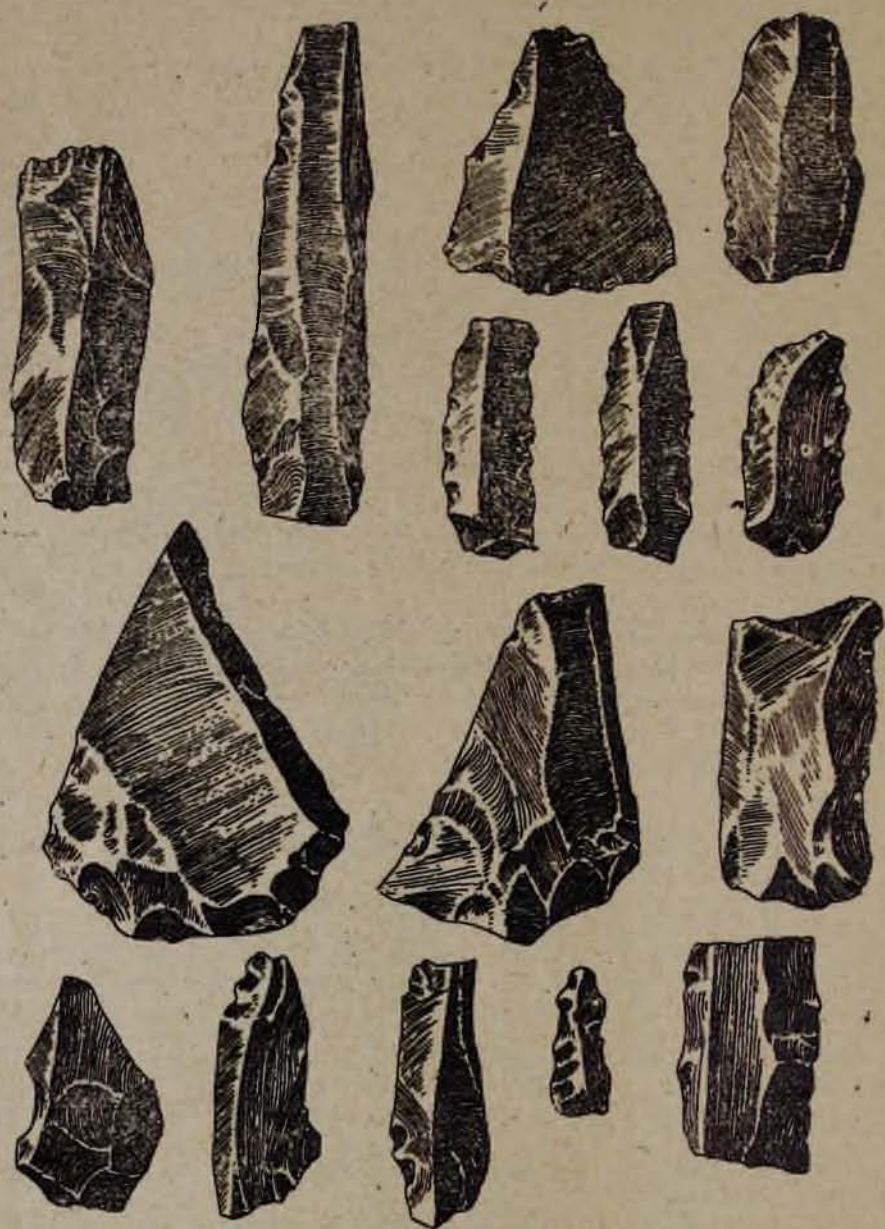
⁶ Տե՛ս A. Perkins, The comparative Archaeology of Early Mesopotamia. Chicago, 1960:

⁷ Տե՛ս A. A. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., КСИА, 1963, вып. 93, էջ 3—14: О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-Тепе, МИА, 1959, № 67, էջ 431—432:

⁸ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, AS, VIII, 1958, էջ 157—161:

⁹ Նկատի են առնված Ռ. Մ. Թորոսյանի դաշտային նոր հետազոտություններով հայտնաբերված նյութերը:

¹⁰ Տե՛ս A. A. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 10—35: О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3, էջ 157—167: И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, Акстафачайское поселение близ города Казах, СА, № 4, 1962, էջ 148, 156:

Էնեոլիթյան զարծիքներ. Քեդաւտ

Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերը: Մշակութային այս ծավալուն տարածքի մեջ մտնող ամենաերևելի հուշարձաններից մեկը Շամիրամ-Ալթի արհեստական բլուրն է, որը գտնվում է Վանա լճից մեկուկես կիլոմետր հեռավորության վրա, ուրարտական Մենուա թագավորի ջրանցքի ափին, ունի 6—7 մ բարձրություն և գագաթի մասում 70—80 քմ տարածություն: Պետք է ենթադրել, որ սա բնակատեղիի միայն կենտրոնական մասն է, որ պահպանվել է ուրարտական ջրանցքաշինությունից հետո: Շամիրամ-Ալթիի պեղումները տվեցին V—IV հազարամյակների նյութական մշակույթի գերազանց նմուշներ, մետաղե, ոսկրե ու քարե հարյուրավոր գործիքներ, անասնապահության, երկրագործության, արհեստների՝ առավելապես խեցեգործության բազմապիսի առարկաներ¹¹: Բնակատեղիի կրկնակի ուսումնասիրությամբ հաստատվեց, որ այն ունեցել է ժամանակագրական երեք շերտ, որոնցից ստորինը (III) պարունակում էր V հազարամյակին պատկանող հալաֆյան տիպի հիանալի գունազարդ խեցեղեն, միջինը՝ (II) փայլեցված, բայց անզարդ խեցեղեն և վերինը՝ (I) հարդախառն կոպիտ խեցեղեն՝ խամրած կարմիրով կատարված ուղղահայաց ալիքավոր գծերով¹², որը, անկասկած, հասնում է մինչև IV հազարամյակի կեսերը¹³:

0 1/2

Աղբիք. Թեղուտ

խեցեղենի նման տիպերով հարուստ է և Թեղուտի բնակատեղին, որն ընկնում է Արարատյան դաշտի կենտրոնում, գետի չորացած հունի մոտ, էջմիածնից հարավ, Թեղուտ կոչվող հանդամասում: Ի տարբերություն Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի բնակատեղին միաշերտ է, հիմնված է գետալճային ավազախճի վրա, կառուցապատված հում աղյուսե կիսագետնափոր, փոքրիկ կլոր հյուղակներով ու կից հացահատիկի ամբարներով¹⁴:

Կացարաններն աղքատիկ ու անպաճույճ են, ունեն հարդախառն, հում աղյուսից շարված կավածեփ պատեր, երբեմն ներկված հատակ, տնտեսական ու

¹¹ Տե՛ս A. Janny, Schamiramaiti, Prehistorische Zeitschrift, 1928, XIX, № 3/4, էջ 280—304:

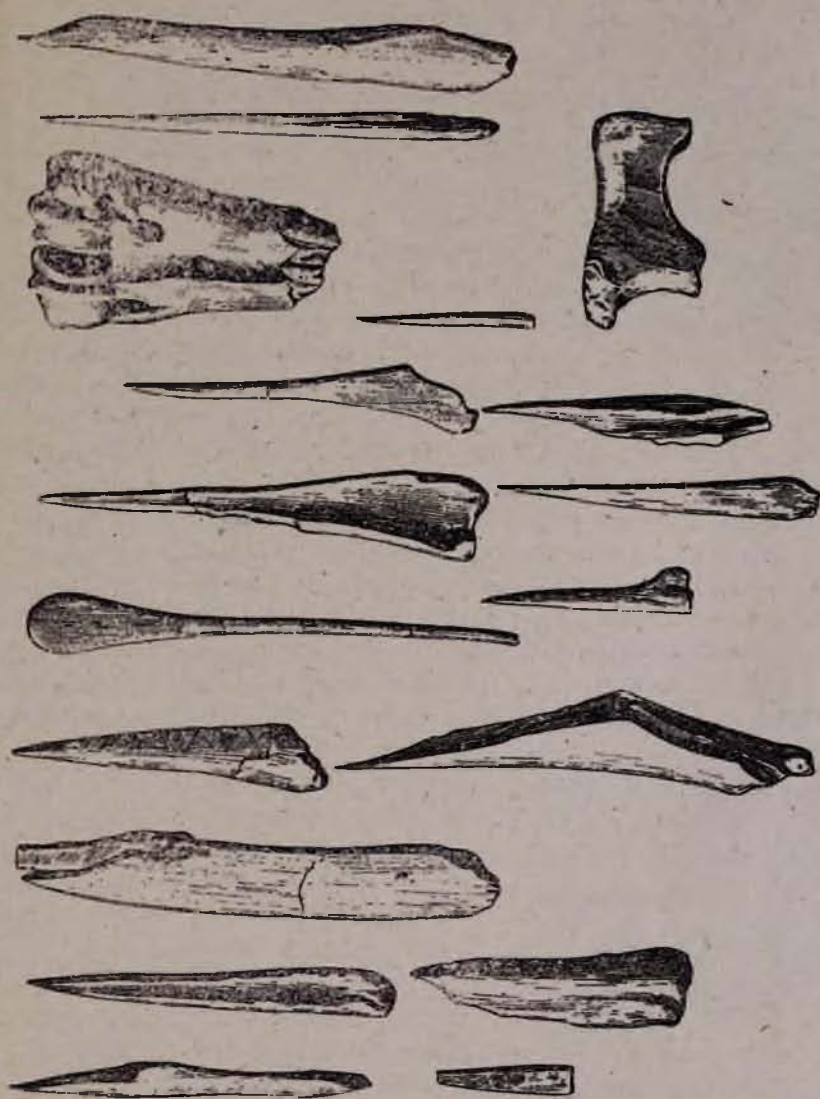
¹² Տե՛ս E. B. Relly, Tilkitpedeki ilk kazilar, 1937 (First excavations at Tilkitpe, 1937), Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya dergisi, IV, 1940.

¹³ Տե՛ս A. A. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., էջ 4:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Ա. Մաքսիմովան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, 129, 1967, № 3, էջ 52—62, ինչպես նաև՝ Ռ. Մ. Թորոսյան, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊՔԶ, 1968, № 1, էջ 291—303:

պաշտամունքային օջախներ, Թեև Թեղուտի մշակութային շերտը պահպանվել է ոչ լրիվ, այստեղ հայտնաբերված իրերն ու առարկաները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն տնտեսության հիմնական ճյուղերը, այլև կենցաղային ու մշակութային աղբյուրների բազմաթիվ մանրամասներն ուսումնասիրելու համար: Թեղուտի բնակատեղին աշխատանքային գործիքների, խեցեղենի և արտադրության այլ ճյուղերի նորահայտ նմուշներով կապող օղակ է Հայկական լեռնաշխարհի շրջանների և Կովկասի միջև:

Նախիջևանի Քյուլ-թափան և Էնեոլիթյան մշակույթի ժամանակագրության խնդիրը: Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի հնագիտության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան այժմ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում գտնվող Քյուլ-թափա (Արաքսի ափին) նշանավոր բնակատեղիի պեղումները: Ի տարբերություն վերը նկարագրած հնավայրերի, այս բնակատեղին ունի մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների հզոր նստվածքներ՝ իրենց բազմաթիվ շերտերով ու խավերով: Մշակութային շերտերի ընդհանուր հաստությունն այստեղ հասնում է 21,1 մ, որից 8,3 մ պատկանում է ստորին (IV հազարամյակի) շերտին: 12,4—12,8 մետրերի միջև գտնվում է մաքուր խավը, որն, ըստ էության, բաժանում է IV և III հազարամյակների նստվածքները: Հնագիտական ստույգ զուգահեռները ցույց տվեցին, որ Քյուլ-թափայի ստորին շերտը համապատասխանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի «Մ» շերտի ուշ-օրեյդյան ժամանակաշրջանի վերջին (մ. թ. ա. 3250—3150 թվականներ), ինչպես նաև Պիշիլի-թափա բնակավայրի և Թեփե-Գավրայի 19—17-րդ շերտերում ի հայտ բերած նյութերին, որոնք հյուսիս-օրեյդյան հուշարձանների զուգահեռ նյութերի օգնությամբ թվագրվում են համապատասխանաբար մ. թ. ա. 3500±160 և 3446±325 թվականներով: Ի նկատի ունենալով Քյուլ-թափայի ստորին շերտի զգալի ստվարությունը, ուսումնասիրողները հիմնավորապես պնդում են, որ նրա ներքին խավերը պետք է թվագրել IV հազարամյակի առաջին կեսով: Քյուլ-թափայի ստորին շերտի ժամանակագրական տվյալներն այժմ հավաստվում են Թեղուտի նյութերով, որոնց մի զգալի մասը անմիջականորեն կապվում է ուշ-հալաֆյան և օրեյդյան հուշարձանների հետ (V հազարամյակի երկրորդ կես և IV հազարամյակի առաջին կես), միջանկյալ օղակ կազմելով Շամիրամ-Ալթիի և Քյուլ-թափայի միջև: Ավելի հին են Շամիրամ-Ալթիի երկու ստորին շերտերը (3—2-րդ), որոնք պարզապես վերաբերում են մ. թ. ա. V հազարամյակի հալաֆյան մշակույթին: Արարատյան դաշտավայրի վերը նշված հուշարձանների հետ ժամանակագրական ավելի սերտ աղբյուրների մեջ է Շամիրամ-Ալթիի վերին (1-ին) շերտը: Այսպիսով, նշված երեք հուշարձանները ընդգրկում են ժամանակագրական մի մեծ հատված, սկսած մ. թ. ա. V հազարամյակի սկզբից և վերջացրած IV հազարամյակով: Ժամանակագրական այս սահմանների տարբեր հատվածների մեջ են ընդգրկվում Հայկական լեռնաշխարհի և սահմանակից վայրերի բազմաթիվ հուշարձաններ: Չնայած ժամանակագրական ու շերտագրական տարբերություններին, նշված բոլոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ ինքնատիպ նյութական մշակույթի ընդհանրությամբ, որն ի հայտ է գալիս խեցեգործության ու մետաղամշակության, քարե և ոսկրե գործիքների պատրաստման, երկրագործության,

Հնուիքյան ոսկի գործիքներ. Քնդան

անասնապահության, բնակարանաշինության, նյութական և հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ասպարեզներում: Այդ բնակատեղիների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու և ուրվագծելու բնիկ ցեղերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի փուլերից մեկը՝ էնեոլիթյան (պղնձաքարեդարյան) ժամանակաշրջանը, որի հիմնական էությունը տնտեսության արտադրող ձյուղերի բուռն զարգացումն է:

2. ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բրիչային երկրագործություն: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան շրջանի բնակատեղիները գտնվում են ալյուվիալ հարթավայրերում, գետերի ու գետակների հունների մոտ: Հայաստանի հին երկրագործը լայնորեն յուրացրել էր ցանքատարածությունների համար պիտանի բազմաթիվ շրջաններ, նեոլիթյան ժամանակներից սկսած ծանոթ էր ոռոգման պարզունակ եղանակներին: Նա ուներ հողամշակման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքները վերամշակելու աշխատանքային բազմաթիվ գործիքներ, որոնցով և բնորոշվում է ժամանակի երկրագործական տնտեսության բնույթն ու մակարդակը: Բրիչային երկրագործությունը էնեոլիթյան բնիկ ցեղերի տնտեսության հիմնական ձյուղերից մեկն էր: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Մխու-թափայի, Քյուլ-թափայի, Աղստեհի հովտի բնակավայրերում հայտնաբերվել են ոսկրե հիանալի սրածայրեր, խոշոր անասունների սնամեջ ոսկորներից և քարից պատրաստված բրիչներ, կտրող գործիքների վանակատե ու կայծքարե դանականման ներդրվող շեղբիկներ, ինչպես նաև բազալտե աղոյիքների, սանդերի ու վարսանդների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք բոլորն էլ օգտագործվել են հողի փխրեցման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքների վերամշակման աշխատանքներում: Այս գործիքների մեջ եզակի տեղ են զրավում Թեղուտի սրածայր և մասսիվ բրիչները, վանակատի շեղբից ու եզան կողոսկրից պատրաստված պահանջավոր դանակը, ինչպես նաև մանգաղի ներդիրները, որոնց բանող սայրերը հատուկ մշակման ենթարկված չեն, բայց բանեցվելով խիստ մաշվել են: Մխու-թափայի պահանջավոր դանակների ու մանգաղների ներդիրների մեջ հանդիպում են առաջին ատամնավոր կայծքարե շեղբերը, որոնք հետագա զարգացում են գտնում վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում¹⁵:

էնեոլիթյան երկրագործության մեջ, հատկապես կալսման ու փոխադրման աշխատանքների ժամանակ զգալի դեր էին կատարում բանող անասունները: Ըստ երևույթին, էնեոլիթյան, ինչպես և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործության համար բնորոշ էին հացաբույսերի խառը ցանքերը: Յորենն ու գալին բնիկների հիմնական անդամթերքներն էին: Թեղուտի կացարաններում հում աղյուսների հարդի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի և գարու հատիկներ:

¹⁵ Օգտագործված են Թեղուտի և Մխու-թափայի բնակատեղիներում Ռ. Թորոսյանի հետախուզական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը: